

גישות שונות לחקר העליות מארצות האסלאם

אביעד מורנו

אבי פיקאר, עולים במשורה: מדיניות ישראל כלפי עלייתם של יהודי צפון אפריקה, 1951-1956, קריית שדה בוקר, מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות, 2013, 397 עמודים.

הספר עולים במשורה, זוכה פרס שז"ר לשנת תשע"ה, עוסק במדיניותה של ישראל בשאלת עלייתם של יהודי צפון אפריקה, ובעיקר באופן שבו שיקפה מדיניות זו את יחסה של המדינה אל יהודי ארצות האסלאם בשנים 1951-1956. בשפה קולחת ובכישרון כתיבה, מעלה פיקאר שאלות מהותיות על יחסה של מדינת הלאום היהודית בימיה המכוננים לפזורה היהודית. יהודי העולם נתפסו באתוס הציוני כבני פזורה אחת וזכותם להגר באופן חופשי למדינת הלאום היהודית ולקבל בה 'מקלט' הייתה עקרון מפתח במגילת העצמאות. זכות זו עוגנה בחוק השבות מיולי 1950. אולם כשנה מאוחר יותר, החל בנובמבר 1951, על רקע גלי עלייה גוברים מצפון אפריקה, התקבלה בהנהלת הסוכנות היהודית מדיניות של עלייה 'סלקטיבית', שמטרתה הייתה לדלל את כמות העולים על פי קריטריונים נוקשים של כשירות בריאותית, גיל ומקצוע. זו הייתה מדיניותה הרשמית של ממשלת ישראל מאותה שנה. פיקאר סבור כי מאחורי שינוי מדיניות העלייה עמד החשש לחוסנו של פרויקט 'בניין הלאום'; כלומר, חרדה לגורלה של המערכת הכלכלית במדינת ישראל הצעירה, אשר התמודדה עם קליטתם של מאות אלפי עולים בשלוש שנותיה הראשונות. הוא מוסיף כי מאחורי החריגה מעקרון 'העלייה החופשית' עמד חשש שקליטתם של רבבות עולים מארצות צפון אפריקה תאיים על צביונה הדמוגרפי-תרבותי (האירופי) של מדינת ישראל. לדידו, מדיניות זו החלה להשתנות רק כאשר חשו קברניטי המדינה כי העולים נתונים במצוקה ממשית בסמוך לעצמאותן של מרוקו ותוניסיה בשנת 1956. בשלב זה גברו הסולידריות

היהודית ותחושת המחויבות לביטחונם של יהודי התפוצות על שיקולי 'בניין הלאום' שהנחו את מדיניות העלייה הסלקטיבית.

פיקאר פותח את ספרו בפרק הראשון בדיון על המעבר ממדיניות העלייה ההמונית החופשית, למדיניות העלייה הסלקטיבית. הוא מציין כי מימי קום המדינה, עוד לפני חוק השבות, ועד נובמבר 1951, הועלו יהודי תימן ועיראק בהמוניהם. פיקאר מסביר עובדה זו בכך ש'במדינות ערביות נקלעו היהודים למצוקה ביטחונית חריפה כל כך שלא היה אפשר לעכב את עלייתם והיא הוגדרה עליית הצלה' (עמ' 63). עוד הוא טוען כי בניגוד להם נתפסו כ-450,000 היהודים במדינות צפון אפריקה הקולוניאליות דאז כמי שביטחונם הפיזי או תנאי הקיום שלהם אינם מצריכים 'הצלה', ועל כן לא ננקטה יוזמה להעלאתם. בפרק השני נדונים יישומה של מדיניות הסלקציה והשלכותיה על יחסם של יהודי צפון אפריקה, העולים הפוטנציאליים, לממסד הישראלי. הגדרת קריטריונים לעלייה הביאה לסינון חסר תקדים של יהודים שביקשו לממש את זכותם הלאומית לעלות, לדעתו של פיקאר. הגבלת גילם של העולים ל-35 הקשתה גם על עולים שעמדו בקריטריונים, שלא רצו להשאיר מאחור את משפחותיהם. פיקאר עוסק בדרכים שבהן ביקשו שליחי העלייה הישראליים להתמודד עם חוסר ההיענות הגובר באותו נתח אוכלוסייה צעיר, בראי ויצרני של יהודי צפון אפריקה, שנתפס בעיני מעצבי המדיניות כחיוני לפרויקט בניין הלאום.

באוגוסט 1954 אירע בעיר פטיז'אן שבמרוקו 'פוגרום' שבמהלכו נרצחו כמה יהודים באכזריות. האירועים התרחשו על רקע מהומות לאומניות בתוניסיה ובמרוקו באותו קיץ, במסגרת מאבקן לעצמאות מהשלטון הצרפתי, וגם עולים 'איכותיים' שנמנעו מעלייה לפני מועד זה ביקשו כעת לעלות. פיקאר מספר בפרק השלישי על דיון ער בקרב מעצבי המדיניות הישראלית על רקע העובדה שמספר הפניות לעלייה עלה בתקופה זו על המכסה השנתית שהוקצתה. גם על רקע הנסיבות המשתנות שלטה 'הגישה המסתייגת' משילוב עולי צפון אפריקה בישראל בכיפה.

בפרק הרביעי הוא מתמקד בקשיים אופרטיביים שחולל הפער בין המציאות בקליטת העולים לחזון העלייה החופשית של מדינת ישראל הצעירה, לאחר קיץ 1954, בימים שבהם גברו הן העלייה והן הנכונות לקלוט. מימון דל לקליטת עלייה ויישום מדיניות 'מהאנייה לכפר', שבמסגרתה הועברו העולים לעיריות פיתוח שנבנו עבורם, הותירו כ-60,000 מתוך כ-100,000 יהודים שנרשמו לעלייה ממרוקו בשנת 1956 ללא מענה. פיקאר מפנה אצבע מאשימה כלפי הממסד הישראלי, שהסתייג מעלייתם נוכח חרדה משינוי צביונה התרבותי של המדינה ובכך כשל בגיבוש מדינות עלייה הולמת.

בפרק החמישי דן פיקאר באירועים שלאחר קיץ 1956, עם הופעת האיסור שהטילה ממשלת מרוקו לאחר קבלת העצמאות על הגירת יהודים מתחומה. אמנם, בקרב מעצבי המדיניות בישראל גבר השיח שקרא להעלות את יהודי מרוקו למדינת ישראל בכל מחיר מחשש לשלומם, או לפחות לסייע בפתרון אחר למצוקתם הגוברת, אך 'חלון ההזדמנויות' נסגר. מדיניות הגבלת יהודי מרוקו על ידי ממשלת מרוקו היא שהכתיבה את הטון. פיקאר

מסיים באפילוג באירועי 1961-1964, עם פתיחתם מחדש של שערי העלייה על רקע הסכמים בילטרליים בין ישראל למרוקו, שהביאו לעלייתם של רוב היהודים שנותרו בה לאחר 1956 ('מבצע יכין'). הוא קובע כי במועד זה 'נרשמי העלייה של 1956, שישראל השתתה את עלייתם וממשלת מרוקו אסרה אותה, יכלו סוף-סוף להגשים את חלומם' (עמ' 356).

על 'הגישה השלישית'

יש להבין את הנרטיב שמציג פיקאר על רקע הדיון ההיסטוריוגרפי הער בעשורים האחרונים בשאלת נסיבות עלייתם של יהודי ארצות המזרח התיכון וצפון אפריקה. עד שנות השמונים של המאה הקודמת השיח הדומיננטי לא הכיר באפשרות שיהודים פיתחו זיקה למדינות לאום ערביות לאחר הקמתה של מדינת ישראל. זאת, תחילה, מעצם השילוב בין כמיהתם ה'היסטורית' לעלייה ושעת הכושר שנוצרה עם הקמת מדינת ישראל, ומעבר לכך מתוקף היות ארץ מוצאם 'נחשלת', ויתר על כן 'ארץ אויב', אשר על רקע הסכסוך היהודי-ערבי המתגלע שללה את זכות כלל היהודים שבתחומה לחיים תקינים. עיכובים בהעלאת יהודים מארצות ערב העצמאיות נתפסו כאילוץ זמני, ובמקרה של יהדות מרוקו בשנות החמישים – פרי מדיניות ישראלית 'סוטה' שנבעה מקונפליקטים פנימיים בין רכיבי האתוס הציוני – 'הצלה' ו'בניין לאום'. הנרטיב הלאומי הרווח, שראה ביהודים בני פזורה אחת המתלכדים בהרמוניה ב'כור ההיתוך' הישראלי, התאפיין גם בטענה שרקעם התרבותי של העולים מארצות האסלאם הוא הסיבה ה'אובייקטיבית' לפערי ההשתלבות הניכרים שנפערו בפועל בינם לבין קבוצות עולים מארצות אירופה ואמריקה, וכי הפערים יצטמצמו בהדרגה בתוך כור ההיתוך הישראלי המודרני.¹

בשנות השמונים החל להתפתח השיח הפוסט-קולוניאלי, שהלך וקנה לו אוהדים רבים והוא מסמל כיום את הקצה השני של הגישות לעלייתם והשתלבותם של יהודי ארצות האסלאם. תומכי זרם זה יצאו לא רק נגד הצגת יהודי ארצות האסלאם כמי שזכו למעמד שווה ליהודי אירופה בפרויקט ההגירה הלאומי-ציוני, אלא גם נגד הנחת היסוד הציונית, שיהודי ארצות האסלאם עלו מרצון, ו/או בגלל רדיפתם בארצות מוצאם. חוקרים במחנה זה קידמו את הטענה הרווחת בחוגים לאומיים פרו-ערבים, כי הבאת יהודי ארצות האסלאם לישראל הייתה השלב הסופי של פרויקט 'עקירה' אירופי-קולוניאלי של יהודי ארצות האסלאם ממקום מושבם ההיסטורי ו'הטבעי'.² כלומר, בחירתם של יהודים להישאר בארצות

1 שמאל נח אייזנשטרט, קליטת העלייה: מחקר סוציולוגי, ירושלים תשי"ב, עמ' 187; יצחק משה עמנואל, הפער: קליטה, גישות והצעות פתרון ל'מיזוג עדות', חולון 1968. ראו גם ירון צור, 'ההיסטוריוגרפיה הישראלית והבעיה העדתית', פעמים, מס' 94 (2003), עמ' 10-11.

2 אלה שוחט, 'מזרחים בישראל: הציונות מנקודת מבטם של קורבנותיה היהודיים', בתוך: מיכאל רשבסקי (עורך), המהפכה המזרחית, ירושלים 1999, עמ' 24-28; מאהר סמך, אל-יהוד פילמע'רב, קהיר 1998, Zvi Ben-Dor, 'Invisible Exile: Iraqi Jews in Israel', *Journal of the Interdisciplinary*; 1998, pp. 135-162. *Crossroads*, Vol. 3 (2006), על שיח העקירה בקרב חוגים לאומיים במרוקו ראו, גאל בן-נן, 'הוויכוח בעניין זכויות היהודים והגירתם בעיתונות המרוקאית', קשר, מס' 40 (2010),

המוצא נתפסה כמוכנת מאליה, ואילו העזיבה, במיוחד לישראל – אילוף, מעין תמונת ראי הפוכה לנסיבות העלייה בשיח הציוני. חוקרים פוסט־קולוניאליים הנוטים לדעה זו, לצד הסוציולוגים הביקורתיים, הדגישו ועודם מדגישים את אי השוויון העדתי כרכיב אימננטי בפרויקט הציוני המודרני, רכיב שנתפס כחלק ממורשת קולוניאלית אירופית מתמשכת ולא כסטייה ממנו. הם הצביעו ומצביעים על העליונות המעמדית של מעצבי המדיניות הציונית, שמוצאם באירופה, ועל תחושת עליונותם התרבותית שגרמה להדרתם ככוונה תחילה של היהודים הלא־אירופים ממרכזי הכוח התרבותי, הכלכלי והפוליטי של מדינת ישראל.³

איזה מקום מחפש פיקאר נוכח גישות סותרות אלה? הוא קובע שמאחורי שינוי מדיניות העלייה בנובמבר 1951 וההקפדה על יישומה עד לעצמאות מרוקו ב־1956 עמדה גישה שאותה הוא מכנה 'סולידריות מתנשאת' (עמ' 3). פיקאר מבקש במוצהר למקם עצמו מחוץ לשני המחנות הרעיוניים הגדולים, הציוני־לאומי והפוסט־קולוניאלי. עם ה'מתנשאת' הוא קורא תיגר על אתוס 'קבוץ הגלויות', שלכאורה לא הבחין בין יהודי ליהודי ומדגיש את חלקה של המורשת קולוניאלית־אוריינטליסטית בהפליית יהודים צפון אפריקנים על בסיס מוצאם. עם ה'סולידריות', לעומת זאת, הוא מבקש לצאת נגד הביקורת הפוסט־קולוניאלית הרווחת, שראתה זדון של ממש בתהליכי הפרולטריוזיה והדחיקה לשוליים (מרג'נליזציה) של יוצאי ארצות האסלאם בישראל. לטענתו מעצבי מדיניות הסלקציה היו קרועים בין שני חלקיו של האתוס הציוני, 'הצלה' של יהודי ארצות מצוקה ו'בניין' מדינת הלאום, ועל כן הוא מגלה הבנה לצורכי השעה, לצד חשיפת ראיית עולמם האוריינטליסטית הצרה בדיעבד. פיקאר מצהיר שהוא נשען על מחקרו הקודם של ירון צור, קהילה קרועה (2001), וכי הוא משלים אותו, כרונולוגית ורעיונית (עמ' 6). נדמה ששני הספרים מציינים אכן שלב חדש שבו החומר החדש הנחשף בארכיונים חושף מציאות מורכבת שקשה ליישבה עם נקודות המבט הרווחות – הן זו הציונית והן זו הפוסט־קולוניאלית. אמנם פיקאר הולך כבדת דרך ארוכה אחרי צור, אך לא זהה. צור משאיר בספרו, הנחתם באירועי קיץ 1954, את 'כל האפשרויות פתוחות'. הוא מציע דרך בנייים שלישית, שאינה מחויבת במלואה לשיח הציוני ולא לביקורת הרווחת עליו בכל הקשור לניתוח נסיבות העלייה וזיקתה למערכת היחסים בין יהודים ומוסלמים. הוא אינו פוסל מלכתחילה את סיכויי התנועה הלאומית המרוקאית לעשות נפשות בקרב יהודי המדינה.⁴

גבולות הגזרה של ה'גישה השלישית' של פיקאר צרים יותר. בכל הקשור לנסיבות העלייה ולזיקתן ליחסי היהודים עם סביבת הרוב בארצות מוצאם, ניתוחו נותר צמוד לשיח הציוני המוכר. הרבר בולט בניתוח האירועים שבין קיץ 1954 ל'סגירת השערים' ב־1956. שם

עמ' 86–94.

3 שלמה סבירסקי, לא נחשלים אלא מנוחשלים: מזרחים ואשכנזים בישראל, ניתוח סוציולוגי ושיחות עם פעילים ופעילות, חיפה תשמ"א; חנן חבר, יהודה שנהב ופנינה מוצאפיה־הלר, מזרחים בישראל, ירושלים 2002.

4 ירון צור, קהילה קרועה, תל־אביב 2001, עמ' 401.

הקורא יכול להתרשם כי פיקאר בונה מעין נרטיב 'שואה ותקומה' צפון אפריקני שמשלב באתוס ההצלחה הצינוני שהוא חוקר. הוא סבור כי לאחר שנת 1956 השפל בעלייה מצפון אפריקה נוצר באשמתו הבלעדית של השלטון הלאומי הערבי שהציב 'מסך הברזל' לפני יהודי המדינה. הוא לא דן באפשרות שיהודים נמנעו מעלייה ממרוקו ותוניסיה העצמאיות מסיבות שאינן תלויות בהגבלת הגירתם, למשל בניסיון להמשיך את שגרת חייהם במדינות העצמאיות מסיבות כלכליות, המשפחתיות והאישיות ואף האידאולוגיות בחלק מהמקרים. פיקאר מקנח בנספח שעניינו 'מבצע יכין' (1961-1964), שבו שבה המדיניות הישראלית למלא תפקיד מכריע בוויסות העלייה. כך הוא מדלג על חמש השנים שבין עצמאות מרוקו ותחילת המבצע, שבהן השפעתה של ישראל על קצב העלייה הייתה מועטה.

לקראת 'גישה רביעית'

פיקאר מאזכר במבוא לספרו את 'עידן ההגירות', ספרם הקנוני של הסוציולוג סטפן קסטלס ואיש מדע המדינה מרק ג' מילר.⁵ בחמש מהדורותיו של הספר מציעים קסטלס ומילר (ובמהדורה החמישית גם עמיתם, היין דה-האס) להעתיק את כוכב המשקל מניתוח נסיבות ההגירה באופן סטרוקטורליסטי – כתוצר של 'גורמי דחיפה' ממקום א' ו'גורמי משיכה' במקום ב', או כתולדה של שיקולי דחיפה-משיכה אישיים בקרב המהגרים – לניתוח מערכת יחסי הגומלין בין שיקולי המדינה (המקרו) ושיקולי המהגר (המיקרו).⁶ דיון זה הוא חלק ממפנה רחב יותר שעובר חקר ההגירה בעשורים האחרונים, שמתמקד בהקשריה התרבותיים והחברתיים של תנועת ההגירה. מנקודת מבט זו רשתות חברתיות מתפתחות נתפסות כגורם קריטי בהנעת ההגירה ובוויסותה הודות לכוחם של תהליכים אוטונומיים, דרך החלטותיהם המצטברות של המהגרים – אפילו בתנאי הגירה בלתי חוקית, למשל.⁷ נדמה שמפנה זה מתגלגל בעצלתיים לחקר העלויות מארצות האסלאם, הגם שהוא נוכח בחקר עליות ממדינות אחרות, כגון ארצות הברית.⁸ העלויות מארצות האסלאם נתפסות עדיין במחקר כתוצר ישיר של חלופי אוכלוסין קולקטיביים המאורגנים 'מגבוה' על ידי ישויות מדיניות, על רקע הסכסוך היהודי-ערבי והופעתה של הלאומיות באזור, ובמרכזו הצינונות. בחלקים מספרו פיקאר עוסק באופן שבו קראו העולים תיגר על מדיניות העלייה (עמ' 189 למשל). עם זאת, המחבר יוצר קשר ישיר ומובהק בין מדיניות העלייה לתהליך העלייה. למשל, הוא מסביר את 'השפל בעלייה' בשנים 1952-1953 ובששת החודשים הראשונים של 1954 כתולדה ישירה של מדיניות הסלקציה (עמ' 168-171); ואילו את הקפיצה מ-144

5 Stephen Castles and Mark J. Miller, *The Age of Migration*, New York 2003, p. 4

6 שם, עמ' 22-28.

7 Stephen Castles, 'Towards a Sociology of Forced Migration and Social Transformation',

Sociology, Vol. 37, No. 1 (2003), pp. 13-34

8 ראו למשל: Karin Amit and Ilan Riss, 'The Role of Social Networks in the Immigration:

Decision-Making Process: The Case of North American Immigration to Israel', *Immigrants and Minorities*, Vol. 25 (2007), p. 293

עולים ביוני 1954, ל-475 ביולי ול-1,190 באוגוסט של אותה שנה הוא מציג כתוצר מידי של 'פוגרום פטיז'אן' ושל השתדלנות הגוברת למען העלאת יהודי מרוקו (עמ' 187-190, 362). אך כיצד השפיעו גורמים חברתיים ותרבותיים על קצב ההגירה? למשל, מה גרם לאלפי צעירים (עמ' 362) לעלות דווקא 'בשנות השפל' ובתנאי הסלקציה הקשים כל כך להם ולקרוביהם שנשארו מאחור? ומדוע בראשית 1949, לפני שמדינת ישראל אימצה מדיניות סלקציה ברורה ושערי מרוקו היו פתוחים ליציאתם, אותם 'יחיד סגולה' נשארו במרוקו? צעירים שהצטרפו לפרויקט העלייה בגפם לאחר נובמבר 1951, למעשה מכורח מדיניות הסלקציה, התגבשו כרשת חברתית של צעירים בשלבי עיצוב אישיותם, שההצטרפות לפרויקט העלייה סייעה להם להגדיר את השתייכותם החברתית. ניתוח חברתי כזה, בהתאם למגמות במחקר העכשווי על ההגירה העולמית,⁹ איננו מייתר את הצורך בניתוח מדיניות ההגירה כלל ועיקר, אך מרחיב את נקודת המבט על הקשר בין אותה מדיניות לתהליך ההגירה בפועל.¹⁰ כיווני מחקר אלה יכולים להעשיר את התמונה שמציג פיקאר.

לסיום, הספר עולים במשורה מציג את היחס הממסדי לעלייתם של יהודי ארצות האסלאם, ותורם להבנת הזיקה של מפעל העלייה ליחסים הבין-עדתיים המורכבים בישראל. דע עקא, גישתו המחקרית מתמקדת יותר במשורה – כלומר במדיניות הסלקציה עצמה – מאשר בעולים עצמם. העמקה בחקר המדיניות והשפעותיה על העולה חשובה, אך איזון בין חקר שאיפות קברניטי המדינה לחקר התנהלות העולים והבנת יחסי הגומלין ביניהן יוכל להעשיר עוד את המחקר המתפתח. האיזון יחבר טוב יותר את חקר סיפור העלייה הייחודי למחקר העכשווי על הגירה עולמית, יהודית ולא יהודית, ויאפשר התבוננות רעננה בהשפעתה של מדינת ישראל על פרויקט העלייה כולו.

9 על כך ראו למשל: René Zenteno, Silvia Giorguli and Edith Gutiérrez, 'Mexican Adolescent Migration to the U.S. and Transitions to Adulthood', *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 648, No. 1 (2013), pp. 18-37

10 על כך ראו: Aviad Moreno, *Ethnicity in Motion: Social Networks in the Emigration of Jews from Northern Morocco to Venezuela and Israel, 1860-2010*, Ph.D. Dissertation, Ben-Gurion University 2015, pp. 38-47, 140-167